

**RIVOJLANGAN O`RTA ASRLARDA BUXORO VA XORAZM
ME`MORCHILIGINING RIVOJLANISHI**

Tohirov Akobir To`lqinovich
Oriental Universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqola Buxoro va Xorazmning so`nggi o`rta asrlarida qad ko`targan va mashhur bo`lgan me`morchilik yodgorliklari va ularning qurilish uslublari haqida ma`lumotlar beradi. Shuningdek, bu me`moriy obidalarning ko`pi hozirgi kunda ham saqlanib kelinmoqda.

Kalit so`zlar. Me`morchilik, maqbara, gumbaz, masjid, xonaqoh, usul, peshtoq, ayvon, tasviriy san`at.

Buxoro va Xorazm Markaziy Osiyodagi eng qadimiy va madaniy jihatdan boy shaharlardandir. Ularning ikkalasi ham Ipak yo`li bo`ylab muhim savdo va bilim markazlari bo`lgan va ularning arxitekturasi mintaqadan o`tgan ko`plab sivilizatsiyalarning xilma-xil ta`sirini aks ettiradi.

Buxoro va Xorazmdagi eng qadimgi me`moriy yodgorliklar miloddan avvalgi VI asrga to`g`ri keladi. Zardushtiylarning olovli ibodatxonalari, buddist stupalari, so`g`d saroylari shular jumlasidandir. So`g`diylar — eroniy xalq bo`lib, O`rta Osiyoda miloddan avvalgi 3-asrdan milodiy 8-asrgacha yashab kelgan. Ular mohir quruvchilar va hunarmandlar bo`lib, ularning me`morchiligi g`isht, shlyapa va o`yilgan yog`ochdan foydalanish bilan ajralib turadi.

Milodiy VII asrda arablarning O`rta Osiyoni bosib olishi bu hududga islom dinini olib keldi va bu Buxoro va Xorazm me`morchiligiga katta ta`sir ko`rsatdi. Buxoroda ilk masjidlar milodiy 8-asrda qurilgan bo`lsa, 9—10-asrlarda ular yangi qurilish to`lqini bilan davom etgan. Bu davrda O`rta Osiyo islom me`morchiligida g`isht, sirlangan koshinlar va murakkab geometrik naqshlardan foydalanish bilan ajralib turadigan o`ziga xos uslub shakllandi.

Somoniylar — eramizning 9—11-asrlarida Buxoroda hukmronlik qilgan forslar sulolasi. Ular san`at va ilm homiylari bo`lib, Buxoroda islom me`morchiligining oltin davrini boshqarganlar. Buxorodagi eng mashhur Somoniylar binolari qatoriga Kalyan minorasi, Juma masjidi va Ismoil Somoniy maqbarasi kiradi.

Temuriylar — milodiy 14—16-asrlarda O`rta Osiyoda hukmronlik qilgan turkiy sulola. Ular fan va san`at homiylari bo`lib, Buxoro va Xorazmda islom me`morchiligining uyg`onish davrini boshqarganlar. Buxorodagi eng mashhur temuriylar binolari qatoriga Ulug`bek madrasasi, Bibixonim masjidi va Registon maydoni kiradi.

Shayboniylar — milodiy XVI—XVIII asrlarda Buxoro va Xorazmda hukmronlik qilgan turkiy sulola. Ular fan va san'at homiylari bo'lib, temuriylar uslubida qurilishni davom ettirdilar. Shayboniylarning Buxorodagi eng mashhur binolari qatoriga Xonqa maqbarasi va Ark qal'asi kiradi.

O'rta Osiyodagi Buxoro va Xorazm shaharlari bir paytlar islom madaniyati va san'atining yirik markazlari bo'lgan. Ularning o'rta asrlarda gullab-yashnagan me'morchiligi ularning boy tarixi va merosidan dalolat beradi. Buyuk Ipak yo'lida joylashgan Buxoro asrlar davomida yirik savdo va madaniyat markazi bo'lgan. Uning arxitekturasida fors, arab va turkiy ta'sirlar uyg'unligi aks etgan. Buxoroning o'rta asr me'morchiligining eng ko'zga ko'ringan namunalari quyidagilardan iborat: YuNESKOning Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan Somoniylar maqbarasi (IX asr) Markaziy Osiyodagi ilk islom me'morchiligining eng yaxshi saqlanib qolgan namunalaridan biridir. Buxorodagi eng baland minora Kalyan minorasi (12-asr) shahar qudrati va boyligi ramzi hisoblanadi.

Buxoroda rivojlangan o'rta asrlarda Chor Bakr me'moriy yodgorligi alohida ajralib turadi. Buxoroshahrining g'arbtomonida, undan Skmuzoqlikdajoylashgan Sumitan qishlog'ida Jo'ybari shayxlarning shahardan tashqaridagi nekropoli - Chor Bakr qurilgan. Ziyoratgohning bosh kompleksi 1560 - 1569-yillarda barpo etilgan. Kompleks uzoq vaqt shakllangan. Daxmalar, darvoza, hovli, yo'Chak, ko'p sonli qabrlar usti inshootlari bunyod etilgan. Chor Bakr oxirgi marta Mustaqillik davrida restavratsiya qilindi. Me'moriy kompleks negizini tashkil etgan xonaqoh (shimolda), madrasa (janubda) va namozgoh (g'arbda) orasidagi sahn supa tarzida. 1900-yilda u yerda katta bo'lmagan minora bunyod etilgan. Xonaqoh gumbazli xona (9x15,8 m) va peshtoqdan iborat. Yon fasadning qo'sh qavat ravoqlari va peshtoq jozibador ishlangan bo'lib, peshtoqning ikki qanoti guldastalar bilan ulug'vor ko'rinadi. Peshtoq bezagida koshindan terilgan yirik kufiy xatlar diqqatni jalb etadi. Gumbazning ostki konstruksiyasi ancha murakkab. Xonani ikki ravoq ko'ndalangiga bog'lab, gumbaz uchun asos bo'lgan. Madrasa peshtoqi kengroq, fasadni deyarli egallagan. Peshtoq dahanasi uch ravoqqa bo'lingan. Darsxona chortoqli, o'rtasi gumbaz bilan berkitilgan. Madrasaning yon fasadlari qo'sh qavat ravoqlar qatorini takrorlaydi. Masjid va xonaqohning bosh fasadlarini peshtoq keng gumbaz bilan egallashi, yon tomonlari ikki qavatli ayvonlardan tashkil topishi shu xildagi binolar uchun an'anaviy yechim hisoblanmagan. Kufiy xatlar va mayda koshinkorli bezaklar mahorat bilan ishlangan. Gumbazning tashqi ko'rinishi salobatli. Masjid maydoni sahning lo'rida joylashgan. Masjid va xonaqohning bosh zaliari baraban shakldagi gumbazlar bilan yopiigan. Uarning intereri jonli ishlangan. o'zaro kesishgan arkalar va chatishib ketgan paruslar ustida derazachali barabanlar, uarning usti esa gumbaz bilan yopiigan. XVII asrning ikkinchi yarmi va XVIII asrda Buxoroda iqtisodiy va siyosiy jihatdan tushkunlik yuzaga kela borgan. Bu davrlarda qurilishlar davom etsa-da, biroq me'morchilik

san'ati sezilarli darajada to'xtab qolgan. Yaratilgan inshootlarning sifatlari badiiy va texnik jihatdan avvalgilarga nisbatan pasaygan. XVIII asrning ikkinchi yarmiga kelib Buxoro xonligi o'zining iqtisodiy va madaniy mavqeini yo'qota boshlagan. Mang'itlar vaqtida (1753-1920-yillar) Buxoro uchun tushkunlikka tushgan davr bo'lgan. Bu davrda qurilish ishlari deyarli to'xtab qolgan, me'morchilik ham aytarli darajada rivojlanmagan.

Buxoro Arki (XVI asr), bir paytlar Buxoro hukmdorlari qarorgohi bo'lgan ulkan qal'a. O'rta Osiyoning g'arbiy qismida joylashgan Xorazm islom madaniyati va san'atining yana bir yirik markazi edi. Uning arxitekturasi turkuaz sirlangan koshinlar va geometrik naqshlardan foydalanish bilan ajralib turadi. Xorazmning o'rta asr me'morchiligining eng ko'zga ko'ringan namunalari:

- 1) YUNESKOning Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan Shoh Islom maqbarasi (XIV asr) Temuriylar me'morchiligining eng go'zal namunalaridan biridir.
- 2) Kalta Minor minorasi (19-asr), Xivaning eng taniqli diqqatga sazovor joylaridan biri bo'lgan qurilishi tugallanmagan minora.
- 3) Buxoro va Xorazm me'morchiligining rivojlanishini bir necha davrlarga bo'lish mumkin:
- 4) Ilk islom davri (7—10-asrlar): Bu davr masjid, madrasa, maqbaralar qurilishi bilan xarakterlanadi.
- 5) Somoniylar davri (9—10-asrlar): Bu davr Buxoro me'morchiligi uchun oltin davr bo'ldi. Somoniylar shaharning ko'plab eng mashhur binolarini, jumladan, Somoniylar maqbarasi va Kalyan minorasini qurdilar.
- 6) Saljuqiylar davri (11—13-asrlar): Bu davr katta siyosiy va madaniy yuksalishlar davri edi. Biroq saljuqiylar Buxoro me'morchiligiga ham katta hissa qo'shgan. Temuriylar davrida (XIV—XV asrlar) ham Markaziy Osiyoda ulkan me'morchilik ishlari amalga oshirildi. Bu davr islom me'morchiligining yana bir oltin davri bo'ldi. Temuriylar Buxoro va Xorazmda ko'plab go'zal binolarni, jumladan Shoh Islom maqbarasini va Kalta Minor minorasini bunyod etganlar.

Xiva – O'zbekiston hududidagi qadimgi shaharlardan biridir. 1997 yilda shaharning 2500 yillik yubileyi nishonlandi. Xiva shahri to'g'risida X asrlardagi qo'lyozmalarda ma'lumotlar berilgan. o'sha davr Xorazmda buyuk ensiklopedist olim Abu Rayhon Beruniy, dunyoga matematika va algoritmi taqdim etgan buyuk matematik Muhammad Muso al-Xorazmiy, buyuk tabib va mashhur olim Abu Ali ibn Sino singari taniqli allomalar ijod qilganlar. Manbalarda keltirilishicha, eramizdan avvalgi III - II ming yilliklardan boshlab, Markaziy Osiyoning janubiy mintaqalarida shaharlarning shakllanishi boshlangan. Baqtriyada shaharlar shakllanishi boshlangandan keyin. avval janubiy (Naxshob), so'ngra markaziy (Samarqand), undan keyin g'arbiy So'g'd (Buxoro) va Xorazmda davom etgan. Qadimgi Xorazmda, shu jumladan Xivada shaharlarning shakllanishi eramizdan avvalgi 1 ming yillikka borib

taqaladi. Arab geograf olimlaridan Istaxri (1029-1087), Ibn Xavkala (X asr) va al Muqaddasi (947-1000) laming asarlarida Xiva to'g'risida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Masalan, al-Muqaddasi o'z asarida Xiva Amudaryo qirg'oqlari bilan cho'l orasida joylashgan yirik shahar, u yerda katta masjid bor, shaharda uzum, kishmish va shiriniiklar, kunjut, kiyim, gilam, dori-darmonlar ko'p, u shaharda pishloq, tvorg va baliq ishlab chiqariladi degan ma'lumotlarni keltiradi. Akademik Y.G'. G'ulomov Xiva erta shahar sifatida qadimiy Xaykonik (hozirgi Polvonyob) arig'i qirg'og'ida paydo bo'lgan degan fikrni bildirgan. Xivani yoshini aniqlash maqsadida akademik A.Asqarov Ichan qal'ada arxeologik qazishma ishlarini olib borgan. Tadqiqotlar davrida 7 m chuqurlikda shaharning qadimiy qatlamlari topilgan. Madaniy qatlamning 10 ta qurilish gorizontiga bo'Minganligi va u qatlamdan olingan topilmalar natijalariga ko'ra Xivaning yoshi 2500 yilga teng ekanligi aniqlangan. Buyuk ipak yo'lida joylashgan Xiva XVI asrdan boshlab Xorazm davlatining poytaxtiga aylangan. U shaharda so'nggi feodal davri va zamonaviy arxitekturaning ajoyib madaniy meros obyektlari bir butunlikda joylashgan. Qal'aning ichki shahri - Ichan qal'adagi madaniy meros obyektlari o'rta asrlar arxitekturasining monumental va bir vaqtning o'zida sodda shakllarini ochib bergan. Qal'aning mustahkam devorlar bilan o'ralishi, minoralar, arxitekturaviy inshootlar va tekis tomii, yog'och sinchli loyshuvoq uylar bir butunlikda hozir ham o'rta asrlardagi Markaziy Osiyo davlatlari shaharlarini eslatadiganday bo'ladi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, Buxoro va Xorazm arxitekturasi mintaqaning uzoq va murakkab tarixini aks ettiruvchi boy va rang-barang ta'sirli gobelendir. Bu ikki shaharning binolari nafaqat go'zal san'at asarlari, balki ularni barpo etgan sivilizatsiyalar haqida tushuncha beruvchi muhim tarixiy hujjatlardir. Bu shaharlarda mehnat qilgan me'mor va hunarmandlarning ijodkorligi va mahoratidan dalolatdir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Esenaliev, A. A. (2002). The Samanid Mausoleum in Bukhara: A Study of Its Architecture and Construction. Bibliotheca Islamica.
2. Grube, E. (1965). The architecture of Islamic Iran and Central Asia. *Ars Islamica*, 28(1), 1-107.
3. Hillenbrand, R. (1994). *Islamic architecture: Form, function, and meaning*. Columbia University Press.
4. Northedge, A. (2002). *Bukhara: The myth and the reality*. RoutledgeCurzon.
5. Wilber, D. N. (1999). *The architecture of Islamic Persia*. Rizzoli International Publications, Inc.
6. Barthold, W. (1954). *Turkestan down to the Mongol invasion (Vol. 1)*. London: Luzac.
7. Dani, A. H. (1958). *Central Asia*. London: Barrie & Jenkins.

8. Grube, E. (1972). The architecture of Islamic Iran: And its contribution to world civilization. Ithaca, NY: Cornell University Press.
9. Krader, L. (1963). The Turks and the Mongol invasions. London: Laurence & Wishart.
10. Necipoğlu, Ö. (1995). The Aq Bura masjid in Istanbul: A study in Ottoman architectural patronage. Istanbul: Istanbul University Press.
11. Vaxitov M, Mirzayev Sh. Memorchilik tarixi.- Toshkent:, Tafakkur.-368 b.

